

OUDE KAARTEN OP DE WIP

Mensen worden gauw kregelig als een kaart niet overeenstemt met de werkelijkheid of niet up-to-date is. Gevloek weerklinkt als de routeplanner een omslachtige oplossing voorstelt of, erger nog, blokkeert. Kaarten zijn gebruiksmiddelen en moeten dus feilloos zijn. Waarom zouden we dan eigenlijk (ver)oude(rde) kaarten bijhouden en gebruiken?

De mens heeft altijd al ruimtelijke informatie gecreëerd en doorgegeven. Afhankelijk van de situatie, periode, omstandigheden, noden, doelstellingen en tradities gebeurt dat met gesproken of geschreven woorden, gebaren, signalen of tekeningen. Een kaart, volgens de meest gangbare definitie een grafische voorstelling van objecten en verschijnselen in hun ruimtelijke samenhang, is dus maar één van de vele media om ruimtelijke gegevens voor te stellen en te communiceren. Wel wordt vaak gedacht – en tegelijk ook verwacht – dat kaarten de meest efficiënte, overzichtelijke en objectieve communicatiemiddelen zijn. Wie wil weten hoe een plek, dorp, stad, land of continent eruitziet, neemt best een kaart ter hand. Wie de afstand en de geschikte route tot een bestemming wil kennen, doet een beroep op een routeplanner. Daarnaast zijn kaarten nog nooit zo dichtbij geweest: steeds grotere aantallen mensen kunnen met de smartphone, tablet of computer cartografische informatie oproepen en gebruiken. Die technologische vooruitgang maakt dat we steeds meer van kaarten verwachten.

Het idee en de verwachting dat kaarten correcte informatie moeten weergeven zijn eigenlijk niet zo oud. Ze zijn ontstaan in de

negentiende eeuw, toen tendensen van verwetenschappelijking, technologisering en bureaucratisering de cartografie enorm deden evolueren. In dezelfde periode ontstond ook de opvatting dat de cartografie een progressieve evolutie kent: naarmate de tijd vordert worden karteertechnieken en kaarten steeds beter, efficiënter en betrouwbaarder. Een recentere kaart zou dus altijd beter moeten zijn dan een eerdere versie of ouder exemplaar, net zoals digitale cartografische applicaties altijd vollediger, performanter en preciezer worden. De huidige versie van Quantum GIS, QGIS 3.8 Zanzibar, is haast per definitie een verbetering ten opzichte van zijn voorgangers.

Een aantal kaarthistorici wijzen de progressieve, lineaire evolutie van de cartografie met klem af. Ze roepen op om kaarten net als andere cultuurproducten te beschouwen binnen hun ontstaans- en gebruikscontext. Toch blijft de opvatting dat recente kaarten per definitie beter zijn dan oudere kaarten zeer sterk aanwezig onder de onderzoekers die deze oude kaarten gebruiken. Ze komt bijvoorbeeld tot uiting in de steeds terugkerende vraag naar de betrouwbaarheid van oude kaarten. Daarover moeten haast altijd

uitspraken worden gedaan. Neem bijvoorbeeld de zestiende-eeuwse stadsplattegronden van Jacob van Deventer: in zowat alle publicaties daarover wordt vermeld hoe accuraat deze kaarten wel zijn. In de boeken en artikels over de bekende achttiende-eeuwse Ferrariskaart wordt dan weer regelmatig gewaarschuwd voor de vele fouten die daarop voorkomen.

Oude kaarten, weg ermee?

Wie de bovenstaande redenering doortrekt, zou kunnen besluiten dat het weinig zin heeft om oude kaarten te gebruiken voor onderzoek. Immers: hoe ouder een kaart, hoe groter de kans dat ze verouderde en dus minder juiste informatie aanbiedt. Paradoxaal genoeg is er toch bijzonder grote interesse in oude kaarten, zowel bij onderzoekers als bij het brede publiek. We gooien ze dus niet weg, wel integendeel! Grote aantallen oude kaarten, atlassen en globes worden bewaard in publieke collecties en verzameld door verenigingen en particulieren. Een zeer rudimentaire steekproef wijst bijvoorbeeld uit dat een vijftiendertig Nederlandse archieven en bibliotheken samen zo'n 1.102.752 losse oude kaarten, 19.544 atlassen en 189 globes bewaren. En dat is ongetwijfeld een grove onderschatting van het werkelijke aantal oude kaarten dat nog in omloop is of wordt bewaard.

Kaarten zijn nog nooit zo dichtbij geweest

Boeken over oude kaarten verkopen ook bijzonder goed: van de loodzware uitgave van de Ferrarisatlas gingen ruim 24.000 exemplaren over de toonbank, terwijl het in juni 2019 verschenen boek 'De geschiedenis van Nederland in 100 oude kaarten' op amper drie maanden tijd reeds aan een vierde druk toe was. Digitale applicaties rond oude kaarten worden ook gretig geconsulteerd: de Belgische webapplicatie Cartesius wordt maandelijks door 4.000 à 5.500 unieke bezoekers bezocht, terwijl het internationale portaal Old Maps Online tijdens de eerste tien maanden van zijn bestaan circa 400.000 surfers wist te lokken. Het Mercatormuseum te Sint-Niklaas kreeg de afgelopen zes jaar jaarlijks tussen de 2.800 en 5.400 bezoekers over de vloer.

Er zijn meerdere redenen waarom zowel wetenschappers als het brede publiek dol zijn op oude kaarten. Esthetiek en exclusiviteit spelen misschien wel de belangrijkste rol: oude kaarten zijn vaak mooie en bijzondere objecten, zeker als het gaat om fraai ingekleurde gedrukte kaarten, unieke manuscriptkaarten of uitgebreide atlassen. Ze worden op veilingen en bij antiquariaten voor grof geld verkocht. Zo betaalde de Koning Boudewijnstichting eind 2018 nog 175.000 euro voor de Utopia-kaart van Abraham Ortelius uit 1595-1596 – een kaart van een imaginair eiland waarvan wereldwijd slechts één enkel exemplaar bekend is. Uitgevers en redactieraden van publiek-vriendelijke en wetenschappelijke publicaties vinden kaarten belangrijk als aangenaam intermezzo tussen lange blokken tekst en hopen stilletjes dat voldoende mooie afbeeldingen de aantrekkelijkheid van de uitgave en dus de oplage doet stijgen. En ook voor wetenschappers is de illustratieve waarde van oude kaarten belangrijk: niet zelden worden oude kaarten toegevoegd om een betoog te ondersteunen of op te fleuren. Dat de regels van de (kaart)historische kritiek daarbij aan de laars worden gelapt, is vaak slechts bijzaak. Immers: de echte resultaten en besluiten van het onderzoek vindt men terug in de tekst, niet in het beeld.

Kaarten op het kruispunt

Oude kaarten zijn mijns inziens vooral belangrijk omwille van hun kruispuntfunctie. Ze spreken vele mensen aan omdat ze de ongelofelijk sterke eigenschap bezitten om mens, plaats en geschiedenis met elkaar te verbinden. Wie een oude kaart bekijkt, gaat haast automatisch op zoek naar een of meerdere persoonlijke aanknopingspunten. Meestal zijn dat plaatsen waarmee men een bijzondere affiniteit heeft, zoals een woon-, werk- of geboorteplaats of bijvoorbeeld een reisbestemming. Vaak worden die plaatsen met de vinger aangewezen, waardoor als het ware een soort verbinding of identificatie tussen plek en individu ontstaat. Bij oude kaarten wordt daar een historische dimensie aan toegevoegd, die de kaartlezer verder doet nadenken over de evolutie(s) die de aangewezen plek al dan niet heeft ondergaan en hem/haar toestaat zich ook in de geschiedenis te positioneren.

Oude kaarten verbinden niet alleen mensen, plekken en geschiedenis, maar ook diverse disciplines waarbij ruimtelijke aspecten van het verleden relevant zijn: geschiedenis, archeologie, monumenten- en landschapszorg, recht, planning en stedenbouw, kunst(wetenschap), enzovoort. Ze brengen collectiebeheerders en verzamelaars in contact met academici, studenten, vrijetijdsonderzoekers en het brede publiek. Die verbindende kracht van oude kaarten – en van de historische cartografie als discipline – is een sterkte die absoluut gekoesterd moet worden. Maar het is ook een zwakte. Niet zelden valt het kleine vakgebied tussen de stoelen van de grotere disciplines en wordt vanuit al die hoeken op eigen wijze/eigenwijs naar het belang, het gebruik en de waarde van oude kaarten en de historische cartografie gekeken. Dat veroorzaakt de nodige versnippering inzake concepten, benaderingen en methodes. Ze komt onder meer tot uiting in de vele, nooit geheel overlappende benamingen van het vakgebied. Historische cartografie, kaartgeschiedenis of geschiedenis van de cartografie? In het Engels is het nog erger: *historical cartography*, *map/mapping history of the history of cartography/maps/mappings*? We geraken er voorlopig niet uit.

Kaarten op het keerpunt

Diversiteit en versnippering kunnen zinvolle inhoudelijke discussies genereren. Maar het is wel noodzakelijk om te blijven communiceren over eenieders noden en visies én om te blijven investeren in kwaliteitsvolle scholing en kennisoverdracht, met name in het academische onderwijs. Helaas moeten we vaststellen dat zowel cartografie als historische cartografie in vele universiteiten in de Lage Landen uit de curricula aan het verdwijnen zijn en slechts als keuzeoptie worden aangeboden. Scholing en kennisoverdracht zijn nochtans cruciaal omdat de cartografie, en in haar spoor de historische cartografie, zich wellicht op een keerpunt bevindt. Diverse tekenen wijzen erop dat ons (westerse) begrip van cartografie en van kaarten in het bijzonder aan het veranderen is. Zo lijkt het erop dat een aantal cartografische conventies en kaarteigenschappen aan het wijzigen zijn, als gevolg van de steeds ingrijpendere digitalisering van de maatschappij. Het duidelijkste voorbeeld is wellicht de zogenaamd vaste conventie dat het noorden bovenaan op een (westerse) kaart wordt weergegeven. Meer en meer draaien kaarten automatisch mee met de richting waarin men kijkt/beweegt en lijkt een vaste oriëntering overbodig te worden.

Een ander voorbeeld is het verdwijnen van de vroeger vrij uitgesproken scheiding tussen kaartproducent (landmeter, kaartenmaker, cartograaf, uitgever) en kaartconsument (kaartgebruiker, kaartlezer, kaartenverzamelaar). Die scheiding verleende de producenten de nodige autoriteit en macht inzake de selectie en het aanbod aan ruimtelijke informatie. Kaartconsumenten konden die autoriteit wel verwerpen – bijvoorbeeld door een kaart als waardeloos te bestempelen – maar ontbeerden meestal de expertise en middelen om zelf een alternatieve kaart te maken en te verspreiden. Tegenwoordig

overlappen kaartproductie en -consumptie elkaar meer en meer. Een applicatie als OpenStreetMap draait op bijdragen van duizenden vrijwilligers en stelt gebruikers op steeds laagdrempeliger wijze in staat om zelf kaarten te maken. Wie een rondje joggen of fietsen registreert via een smartwatch met ingebouwde gps, creëert zelf een gepersonaliseerde kaart. En zelfs Amerikaans president Donald Trump illustreerde de trend toen hij op 4 september 2019 eigenhandig een weerkaart corrigeerde – en zo tegelijkertijd ook de autoriteit van de National Weather Service in vraag stelde.

De verbindende kracht van oude kaarten is ook een zwakte

Een derde voorbeeld, ten slotte, is de opkomst van vergankelijke kaarten, van de kaart als vluchtig wegwerpproduct. Terwijl een kaart bijzonder lange tijd een statisch, bijzonder en kostbaar goed was, worden kaarten vandaag steeds dynamischer, bereikbaarder en terzelfdertijd veel minder waard, een gevolg van de meer flexibele en laagdrempelige digitale cartografie. De trend bestaat weliswaar al sinds de boom van de toeristische cartografie vanaf het begin van de twintigste eeuw, maar kent de laatste jaren een enorme versnelling. Dagelijks worden miljoenen kaarten gemaakt, geconsumeerd én – al dan niet definitief – vernietigd. De toekomst zal moeten uitwijzen hoeveel van die tijdelijke kaarten de tand des tijds zullen doorstaan. Tegelijkertijd is het ook afwachten of onze alom bekende en geaccepteerde cartografische vuistregels zullen blijven bestaan.

De gepersonaliseerde kaart van Amerikaans president Donald Trump. Bron: screenshot persvideo van het Witte Huis

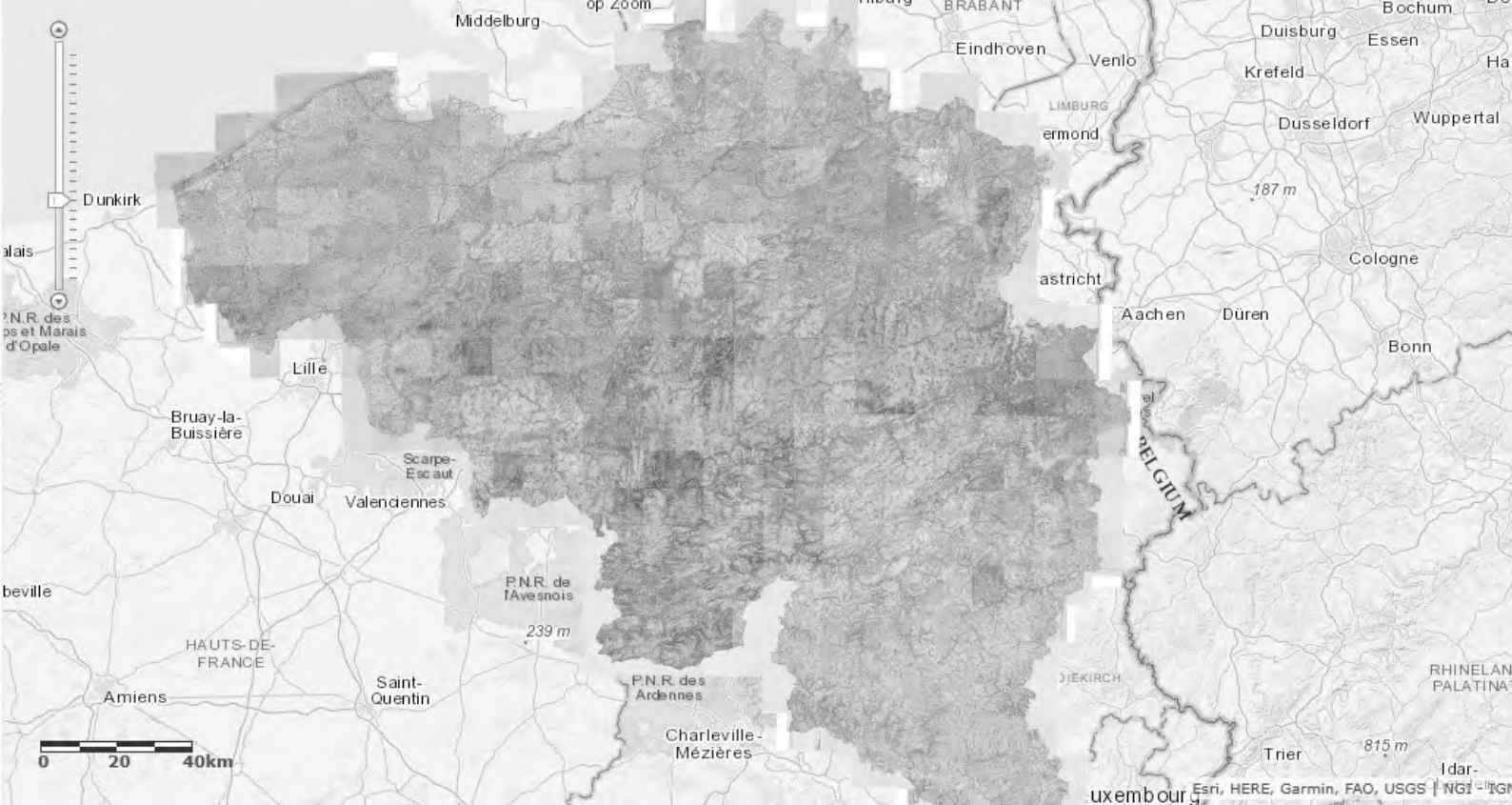

Op de wip tussen verleden, heden en toekomst

De uitkomst van de zopas beschreven trends is moeilijk te voorspellen. Wie weet verdwijnt 'de kaart' als medium voor ruimtelijke informatie en zullen we oude kaarten en de geschiedenis van de cartografie bijgevolg helemaal anders gaan bekijken. Dat is overigens al aan de gang: sinds enkele jaren kijken kaarthistorici niet langer exclusief naar oude kaarten en atlassen, maar schenken ze ook beduidend meer aandacht aan andere manieren waarop ruimtelijke informatie wordt voorgesteld en gecommuniceerd. Cartografie wordt ook steeds minder als het resultaat van lineaire, logische en progressieve technologische ontwikkelingen opgevat, maar eerder als een contextgebonden proces gedreven door wisselende interacties van kennis, technologie, instituties, groepen en individuen.

Toegegeven, deze ietwat intellectualistische nieuwe inzichten sijn slechts traag de andere vakgebieden en het onderwijs binnen, laat staan dat ze het brede publiek bereiken. Mensen vinden wél de weg naar de vele online beeldbanken waarop publieke en private kaartencollecties worden ontsloten. Wie een oude kaart wil bekijken en gebruiken, hoeft niet meer naar een archief, bibliotheek of antiquariaat, maar vindt online steeds meer zijn/haar gading. De bereikbaarheid van oude kaarten is dus enorm gestegen, al blijven er online ook talloze aspecten en karakteristieken van de documenten onzichtbaar.

Daarnaast zijn er de laatste jaren diverse digitale projecten rond en met oude kaarten opgezet, hetzij door instellingen met eigen kaartencollecties, hetzij door onderzoekers of erfgoedverenigingen. Meest voorkomend zijn de applicaties waarbij oude kaarten als gegeorefereerde extra laag bovenop een recentere kaart worden toegevoegd, zie bijvoorbeeld de reeds geciteerde webapplicatie Cartesius, Topotijdreis van het Nederlandse Kadaster en het Vlaamse overheidsportaal Geopunt. Bij geavanceerde applicaties wordt met behulp van GIS-software en uitgewerkte interfaces een gegevensdatabank aan de oude en nieuwe kaarten gekoppeld. Op die manier fungeren de kaarten als toegang tot/venster op

Cartesius is één van de vele digitale web applicaties rond en met oude kaarten.

additionele – dat wil zeggen niet bij de kaart behorende of in de kaart aanwezige – (historische) gegevens over landschap, erfgoed, maatschappij en/of mens. Bekende Belgische voorbeelden zijn GISTorial Antwerp van de Universiteit Antwerpen, Kaart en Huis Brugge van de Stad Brugge, met onder meer MAGIS Brugge, of Poppkad van de Universiteit Gent. In Nederland geniet HisGIS van

we ons ook in de toekomst kritische vragen zullen moeten blijven stellen over de waarde van en omgang met dit soort bronnen en over de evolutie die de cartografie doormaakt.

Bedanking

Een woord van dank komt toe aan Marc Carnier, Rink Kruk, Greet Polfliet, Maarten Van Steenbergen en Soetkin Vervust voor de aangeleverde informatie.

Literatuurselectie

- Coomans, Th., B. Cattoor & K. De Jonge (Ed.) (2019) Mapping Landscapes in Transformation. Multidisciplinary Methods for Historical Analysis. Leuven: Leuven University Press.
- De Maeyer, Ph. (2008) Cartografie. Gent: Academia Press.
- Edney, M. (2019) Cartography. The Ideal and Its History. Chicago - London: The University of Chicago Press.
- Hameleers, M., M. Carnier, P. Alkhoven & R. Kruk (Ed.) (2016) Cartografie. Visie op de kaart. 's-Gravenhage: Stichting Archiefpublicaties.
- Harley, J.B. & D. Woodward (Ed.) (1987-2019) The History of Cartography. Chicago - London: The University of Chicago Press, 6 vol.
- Kent, A.J. & P. Vujakovic (Ed.) (2018) The Routledge Handbook of Mapping and Cartography. London - New York: Routledge.

Bram Vannieuwenhuyze (b.j.vannieuwenhuyze@uva.nl) is bijzonder hoogleraar Historische Cartografie aan de Universiteit van Amsterdam en tevens werkzaam als freelance-historicus voor Caldenberga.

Dagelijks worden miljoenen kaarten gemaakt, geconsumeerd en vernietigd

de Fryske Akademy landelijke bekendheid en biedt de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed diverse digitale kaartapplicaties aan.

Deze en vele andere digitale kaartapplicaties koppelen cartografische en andere bronnen uit het verleden aan hedendaagse technologie. Wat hun toekomst is, is onduidelijk. De evolutie gaat snel. Vraag is bijvoorbeeld of en hoe de zogenoemde Time Machines en technologieën als *augmented reality* of *artificial intelligence* voor nieuw keerpunten zullen zorgen. In elk geval staat vast dat de mogelijkheden om 'iets' met oude kaarten te doen blijven evolueren. Maar evengoed zijn er dingen die weinig of niet veranderen: ook in deze applicaties zijn de oude kaarten vooral een middel, een medium voor ruimtelijke informatie. Dat impliceert dat